

АНАЛІЗ ЯВИЩА ДОВІРИ В РІЗНИХ НАПРЯМАХ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Н.Ф. Шевченко

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com

О.Є. Цигика

аспірантка кафедри психології
Запорізький національний університет
8sanrise8@gmail.com

Шевченко Н.Ф., Цигика О.Є. Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання. У статті представлено теоретичний аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання. Висвітлено філософські, соціологічні, політологічні та психологічні підходи до розуміння поняття «довіра». Зокрема, в філософії довіру трактовано як механізм людських відносин, чинник формування суспільства. В політології розглянуто довіру як емоційно забарвлене ставлення людей до політичних інститутів, складову соціального капіталу громадянського суспільства. В соціології поняття довіри характеризується як благодійну поведінку партнера, компоненту суспільних відносин, стратегію, яка допомагає впоратись з невпевненістю і контролювати майбутнє. В психології довіру визначено як базисний атиюд, основу ефективної самореалізації, базову установку, умову міжособистісних стосунків, відносин між людьми.

Ключові слова: довіра, довіра до світу, довіра до себе, довіра до іншого, політична довіра.

Shevchenko, N.F., Tsyhyka, O.E. Analysis of the phenomenon of trust in various areas of scientific knowledge. The paper presents a theoretical analysis of the phenomenon of trust in various areas of scientific knowledge. Our attention has been focused on understanding the problems of trust as a holistic concept and phenomenon. It has been noted that although the concept of trust is used everywhere, yet it is relatively poorly studied. The essence of the concept of "trust" has been considered in particular philosophical approach (the works of A. Kozhemyakin, M. Mamardashvili, V. Carpenter). According to the authors, the trust is the mechanism of human relations and the factor of the society's development. In psychological science the phenomenon of trust has been studied in the works of D. Vinnikott, E. Erickson, N. Ermakova, A. Kuprychenko T. Skripkin. The scientists treated it as a base atitud, the base of effective self-actualisation, setting condition of interpersonal relationships, human relationships. In sociological approach the phenomenon of trust has been investigated by E. Hidens, N. Luhmann, A. Selihmen. The authors has described the trust as a charity partner behavior, a component of public relations strategy, that helps to cope with uncertainty and to monitor the future. The political approach has been presented in the works of G. Ishmanovf, V. Sukachev, M. Chabanny, where researchers considered the category of "trust" as an emotive attitude towards political institutions and also as the social capital component of civil society. Three dimensions of relatively independent study of the phenomenon of trust have been noted: trust in the world, confidence in the human, confidence in themselves. The theoretical analysis of the concept of "trust" made it possible to summarize the different scientific views on this phenomenon and to establish the differences in the understanding of its essence.

Keywords: trust, trust to the world, confidence in yourself, confidence in other, political trust.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується продовженням періоду трансформаційних процесів, які відбуваються у всіх сферах життя. Інтеграція суперечностей дійсності, гармонійний розвиток потребують від особистості високорозвиненої установки довіряти собі, яка є феноменом самосвідомості, існує у єдності з довірою до світу і виявляється у варіативному переживанні самоцінності.

До проблеми довіри в різний час звертались мислителі минулого Г. Гроцій, Е. Дюркгайм, Дж. Лок, І. Кант, поняття «довіра» розглядалось в різних напрямках наукового знання: філософії, соціології, політології, психології. Довіра належить до числа етичних категорій моралі, сама сутність цього явища має глибоко психологічну природу та слугує основою відносин між людьми та взаємодії людини зі світом в цілому і навіть з самим собою [14]. У зв'язку з цим виникає необхідність осмислити довіру як цілісне психологічне явище, адже проблема довіри не втрачає своєї актуальності і в сьогоденні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософський підхід до аналізу довіри представлений в роботах М. Бубера, О. Кожем'якіної, М. Мамардашвілі, О. Поліщук, Б. Рутковського, В. Столяр. Серед дослідників сутності довіри як психологічного явища слід відзначити Д. Віннікотта, Е. Еріксона, Н. Єрмакова, Є. Ільїна, А. Купрійченко, К. Роджерса, Т. Скрипкіну. Соціологічний аналіз довіри знаходимо у працях Е. Гіденса, Н. Лумана, А. Селігмена, Н. Соболева, Ф. Фокуями, П. Штомпки.

Зацікавленість довірою виявили представники політичних наук С. Білошицький, Р. Доброхотов Г. Ішманова А. Міщенко, В. Сукачов, М. Чабанна.

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень довіри в різних напрямках наукового знання, наразі немає цілісного уявлення про явище довіри, яке б дозволило більш якісно вивчити та емпірично дослідити його зміст.

Метою статті є висвітлення результатів теоретичного аналізу явища довіри в різних напрямках наукового знання.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Поняття «довіра» формувалася протягом багатьох віків, починаючи з того часу як існує світ та людство. Актуальними і сьогодні є роздуми давньоримського політичного діяча та оратора Цицерона про феномен довіри: «Довіру можна здобути двома якостями: якщо нас визнають далекоглядними і справедливими. Ми відчуваємо довіру до тих людей які, як ми думаємо, розуміють більше, ніж ми, і які, як ми віримо, передбачають майбутнє...і коли положення стає небезпечним, здатні знайти вихід із нього і своєчасно прийняти рішення. Тому ми і гадаємо, що правильно доручити їм своє благополуччя, надбання і дітей» [3].

Філософський зміст поняття довіри отримує в історії філософії різноманітні трактування. Так, М. Мамардашвілі розглядає довіру як результат метафізичного вибору, автор зазначає, що для довіри нема і не може бути емпіричних причин та основ [11].

Сучасний філософ В. Столяр під довірою пропонує розуміти релігію соціального буття, продуктивну соціальну конструкцію, соціально-економічний механізм, який забезпечує соціальний розвиток та соціальний порядок. Довіра як соціальний капітал, зазначає авторка, відображає актуальний та минулий індивідуальний та соціальний досвід, атмосфера довіри відтворює архетипи і задає норми взаємовідносин. Довіра несе в собі соціальну пам'ять. В. Столяр вважає, що через механізм довіри забезпечується накопичення соціального капіталу, який легко втратити та дуже складно завоювати. Предметом інтенсивних роздумів, дослідження природи довіри в ракурсі наявних соціальних проблем, є довіра як механізм міжособистісних, міжгрупових, міжінституційних відносин [15].

І. Савченко вивчаючи феномен довіри в філософських дослідженнях звертала увагу на погляд Б. Рутковського, який розглядав довіру як моральне поняття, що виражає таке відношення однієї особистості до іншої, яке виходить з переконаності в її добропорядності, вірності, відповідальності, чесності і правдивості. Розглядаючи походження почуття довіри, автор вказував, що на практиці вона виникає з реальних відносин як продукт тривалого розвитку моральної свідомості людей і має свої специфічні особливості в кожній конкретній культурі. Ґрунтуючись на цих положеннях, Б. Рутковський показував залежність довіри, з одного боку, від реальних практичних відносин між людьми в конкретних групах, у суспільстві, а з іншого боку – від рівня розвитку моральної свідомості і самосвідомості особистості. Він відзначав, що довіра є якісно особливим станом моральної свідомості, що виражається у внутрішній переконаності однієї людини в щирості намірів іншої [12].

Натомість, О. Кожем'якіна пропонувала відмінний від вищезазначених погляд на явище довіри, авторка розглядала довіру як барометр, який відображає загальний стан ефективності та дієвості різноманітних соціальних інституцій, указує на проблемні аспекти соціального співжиття як на міжособистісному, так і на інституційному рівнях. В своїх працях дослідниця презентувала довіру як ключовий чинник формування громадянського суспільства, де культура довіри постає важливим орієнтиром у розвитку сучасного демократичного суспільства. Саме тому, на думку О. Кожем'якіної, досить важливим завданням є розроблення стратегій укріплення довіри в різноманітних сферах суспільства [9].

Отже, різні підходи до вивчення довіри, дають нам змогу побачити проблему довіри під певними, відмінними один від одного, кутами філософського напрямку, збагачують наше уявлення про сутність довіри та наштовхують на низку цікавих сучасних наукових досліджень в зазначеному контексті.

Сучасні соціологи в дослідженні явища довіри найчастіше звертають увагу на роботи німецького вченого Н. Лумана. Автор розглядав довіру як очікування благонадійної поведінки потенційного партнера в конкретній ситуації взаємодії; довіра, на думку науковця, є життєво важливою в міжособистісних відносинах. Джерелом довіри, на думку автора, виступає ризикова

складова соціальної ситуації взаємодії, яка зумовлена прийняттям самостійного рішення. Н. Луман вважав, що брак довіри може «просто позбавити індивіда здатності діяти» [1, с.88].

Також, А. Алексеева, зверталась до робіт англійського соціолога Е. Гіденса, на думку якого, база узагальненої довіри формується в перші роки життя людини, коли в процесі взаємодії з батьками та найближчим оточенням дитина навчається покладатись на інших – довіряти їм. Довіра, зазначав Е. Гіденс, є способом відновлення інтимності життєвого простору під тиском ризиків та небезпек оточуючого світу, довіра завжди пов'язана зі способами організації надійних інтеракцій поза часом і простором [1, с.96].

Польський соціолог П. Штомпка, також звертав увагу на праці Н. Лумана, вказувалося на близький зв'язок довіри з ризиком. За Н. Луманом, вказував автор, довіра стає рішенням для особливого роду проблем, пов'язаних з ризиком. П. Штомпка наголошував, що вже вводячи поняття довіри, ми повинні неодноразово звертатись до ризику. В своїй праці П. Штомпка надає важливість ризику, який пов'язаний з довірою. Ризик, зауважує автор, проявляється в акті довіри в чотирьох різних видах. Так, перший вид пов'язаний з можливістю майбутніх невігідних подій, повністю незалежних від нашого акту довіри. Це ризик того, що інші поведуть себе по відношенню до нас погано або ж їх вчинки просто не виправдають наші очікування. Другий вид ризику пов'язаний з самим актом довіри, наданням довіри тому, хто цього не заслуговує, приводить додатково до негативних психологічних наслідків, які можуть проявлятися у вигляді жалю, що люди виявились гіршими, аніж ми думали. Третій вид можливий тільки в тих ситуаціях, наголошує П. Штомпка, коли інша сторона обізнана про виділений їй кредит довіри та його приймає, найчастіше все це відбувається в близьких, тісних союзах, таких як дружні, любовні або сімейні. Четвертий вид ризику супроводжує особливі випадки, коли дещо, що має для нас цінність, довіряється піклуванню того, хто добровільно на це погоджується

Досліджуючи явище довіри, П. Штомпка писав, що довіра тісно пов'язана з невпевненістю відносно майбутнього, коли ця невпевненість стосується людини, а не винятково природного явища, належить до людського, гуманітарного, а не до природного дискурсу. Довіра стає основною стратегією, яка допомагає впоратись з невпевненістю і неможливістю контролювати майбутнє [18].

Сучасний американський соціолог А. Селігмен зазначає, що наявність довіри (trust) є суттєвим компонентом всіх стійких суспільних відносин. Довіра входить в соціальні відносини, коли є можливість відхилитись від ролей і рольових очікувань, вона проникає в соціальну взаємодію крізь щілини системи або уздовж кордонів системи, коли з тієї чи іншої причини системно визначені рольові очікування більше не життєздатні. Визначаючи довіру таким чином, зауважує дослідник, нам вдається «врятувати» соціологічний сенс феномена шляхом зведення його до релігійної віри та переконань з одного боку, або до впевненості у виконанні рольових очікувань, з іншого [13].

Отже, соціологічний підхід до розуміння поняття «довіра» розширює розуміння цього феномену.

Поняття «довіра» викликало науково-дослідницьку зацікавленість і спеціалістів політичної науки, завдяки чому з'явився великий спектр розумінь і поглядів на природу довіри та сфер застосування результатів її вивчення. Так, Г. Ішманова зазначала, що довіра є емоційно забарвленим, стійким ставленням людей до політичних інститутів, керівників, яке виражається у наданій їм підтримці, в ототожненні з ними особистості, певної соціальної групи та в розгляді їх як своїх представників. Вона (довіра), може виникати як результат практичного підтвердження відповідності діяльності політичних інститутів інтересам маси, так і в наслідку маніпуляції свідомістю. Коли такі політичні символи як «демократія», «рівність», «свобода», наголошує авторка, міцно увійдуть у свідомість народу і будуть асоціюватись з його правами та добробутом, то довіра і підтримка уряду будуть забезпечені [8, с.18].

Р. Доброхотов, досліджуючи довіру в світовій політиці, презентував свій погляд і вважав, що хоч поняття довіри використовується всюди, як фактор міжнародних відносин, воно вивчено відносно слабо. Автор зазначав, що окремою сферою вивчення політичних факторів довіри є дослідження її культурологічної природи. Під довірою він розумів вкрай важливий чинник міжнародних відносин, роль якого останнім часом набуває все більшого значення, оскільки дозволяє зміцнити міжнародне співробітництво і формувати відносини нової якості, а також є умовою створення таких складних міжнародних політичних систем, як інтеграційні об'єднання [5, с.9].

Багато досліджень політичних чинників довіри провела М. Чабанна, зокрема описуючи в своїх роботах поняття політичної довіри та поступове зниження довіри до політичних інститутів в Україні. Авторка зазначала, що політична довіра до інститутів є важливою, оскільки демократія спирається на інституційні механізми, які гарантують чесну поведінку політиків або спричиняють санкції за порушення правил взаємодії. Під політичною довірою до політичних інститутів, авторка розуміла переконаність громадян у тому, що ці інститути ефективно здійснюватимуть розв'язання питань, навіть за відсутності контролю за їх діяльністю. Політична ж довіра в умовах невизначеності пов'язана, на думку дослідниці, із суспільними очікуваннями певних рішень від суб'єктів влади [17].

Вивчаючи політичну довіру як складову соціального капіталу громадянського суспільства, сучасний український політолог В. Сукачов, зазначав, що для спеціалістів в галузі політичної науки довіра є важливою, перш за все, тому, що вона уможливує ефективне вирішення дилеми колективних дій за допомогою горизонтальної соціальної самоорганізації, забезпечуючи у такий спосіб функціонування демократичного режиму, ефективного та підзвітного уряду, а також сприяє економічному добробуту. Довіра, вказував дослідник, не може існувати лише як система норм та правил, для її репродукування необхідні певні соціальні інститути. Політична довіра свідчить про потенційну готовність громадян до взаємодії з іншими та абстрактну готовність до залученості у суспільні справи з цими іншими, об'єднуючи людей, які не знайомі особисто. Певний рівень міжособистісної довіри та внутрішньогрупової солідарності, на думку автора, є необхідним для виникнення політичної довіри, яка формується в процесі поступового розширення «моральної спільноти» на нові, ширші кола населення і супроводжується формуванням ієрархії ідентичностей, від родини через громадянські асоціації до політичної нації [16].

Довіра є одним з фундаментальних понять в психологічній науці та використовується в різних галузях психології. Описуючи накопичений науковий досвід досліджень довіри, ми прагнемо до представлення повноцінного аналізу існуючих психологічних досліджень поняття «довіра» та вказуємо на перспективи подальшого вивчення цього поняття в психологічній науці.

Важливість довірчих стосунків з батьками на ранньому етапі розвитку розглядав Е. Еріксон, описуючи в своїх роботах рівні ідентичності, а саме: базову довіру до світу та важливість спілкування із значущим дорослим для немовляти, включаючи емоційну складову спілкування [6]. Видатний психолог Д. Віннікотт стверджував, що на пізніших стадіях розвитку індивідуальності ми вважаємо, що діти вже накопичили різноманітний досвід хорошого піклування про себе, що вони рухаються далі з певною вірою в людей та світ навколо, і зіштовхнути їх з цієї дороги не так легко, однак в більш молодшому віці віра в речі та довіра до людей знаходяться в процесі побудови. Головне, що ми помічаємо в маленьких дітях – що хоча вони нам довіряють, їх віра може легко похитнутись [4].

Н. Єрмакова, вивчаючи проблему довіри в психосоціальной теорії цілісного життєвого циклу Е.Еріксона, зазначала, що в його працях довіра розглядається як альтернативний базисний атитюд, який має дві складові – довіру до світу та довіру до себе. Авторка наголошувала, що Д. Віннікотт поглибив ідею Е. Еріксона про взаємозв'язок становлення довіри до себе з автономністю/залежністю дитини від матері, і пов'язував довіру до себе із розвитком структури «Я-Сам», зазначаючи, що збільшення автономії дитини виступає умовою інтеграції суперечностей в переживання довіри до себе та довіри до світу. На думку Н. Єрмакової становлення довіри до себе як феномена самосвідомості відіграє значну роль у розвитку особистості і суттєво впливає на увесь перебіг людського життя. Авторка вказувала, що довіра до себе виступає показником психічного здоров'я особистості, оскільки забезпечує вдалу соціалізацію, сприяє особистісному зростанню, підтримує переживання цілісності особистості у процесі розвитку і виступає основою її ефективної самореалізації [7].

Д. Анпілова, вивчаючи психологічне значення довіри, писала, що довіра як соціально-психологічний феномен вивчалася в трьох відносно самостійних вимірах: довіра до світу – базова установка, від якої залежить соціальне і психологічне благополуччя особистості; довіра до людей – фонові умови існування таких видів міжособистісних стосунків як дитячо-батьківські, любовні, дружба, ділове партнерство, колегіальні; довіра до себе – специфічне ставлення людини до свого внутрішнього світу, до своєї суб'єктності як до цінності. Авторка зазначає, що довіра до себе пов'язана з такими сферами самоактуалізації як самоповага, опора на себе, самоприйняття, прийняття агресії як частини міжособистісних стосунків. Довіра до іншого тісно пов'язана зі здатністю людини жити в

теперішньому, виважено ставитися до свого минулого і орієнтуватись на майбутнє; знаходити підтримку в собі самому; керуватися цінностями само актуалізованої особистості; гнучкістю поведінки в мінливих умовах, автентичністю у вираженні своїх почуттів [2].

Т. Скрипкіна звертала увагу, що в понятті «довіра» прийнято відображати практику повсякденних відносин між людьми. На думку дослідниці, феномен довіри до себе особливим чином пов'язаний з довірою до іншого, а також є предметом психотерапії та психокорекції. За авторкою, довіра виникає з практики конкретних відносин між людьми в результаті тривалого розвитку моральної свідомості. В понятті «довіра» з етичної точки зору традиційно відображаються ті моральні норми, які пов'язані з добровільними взаємними зобов'язаннями як в суспільному, так і в особистому житті людей [14, с.6, 26, 46].

А. Купрійченко розглядає явища довіри і недовіри, які відносять до категорій з підвищеною складністю через їх високу динамічність та багатофакторну обумовленість. Вона також розглядає довіру і недовіру в контексті більш загальної проблеми морально-психологічної регуляції соціальної активності особистості та групи і відмічає, що довіра до себе виступала предметом психотерапевтичних і психокорекційних процедур, а довіра до світу розглядалась як базова установка особистості, при чому психологічні механізми цього явища до сьогодняшнього часу не вивчались, основою для формування цих трьох видів довіри є базова довіра до світу [10].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати теоретичного аналізу явища довіри в різних напрямках наукового знання, показали науково-дослідницьку зацікавленість вчених різних галузей. Зокрема, в філософії довіру трактували як механізм людських відносин. В політології розглядали довіру як емоційно забарвлене ставлення людей до політичних інститутів, складову соціального капіталу громадянського суспільства. В соціології визначали поняття довіри як благодійну поведінку партнера, компоненту суспільних відносин. В психології довіру вивчали як базисний атитюд, основу ефективної самореалізації, базову установку, умову міжособистісних стосунків, відносин між людьми.

Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми та передбачає його поглиблене вивчення в психологічній науці, зокрема дослідження базової довіри до світу.

Список використаних джерел

1. Алексеева А. Уверенность, обобщенное доверие и межличностное доверие: критерии различения / А. Алексеева // «Социальная реальность» журнал социологических наблюдений и сообщений – Москва: Издательство Фонд «Общественное мнение» 2008. – Вып. 7. – С.85-98.
2. Анпілова Д.В. Психологічне значення довіри для само актуалізації особистості в період ранньої дорослості / Д.В. Анпілова // «Проблеми сучасної психології» збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України – Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2016. – Вып. 33. – С. 34-46.
3. Василець Н.М. Довіра як підґрунтя толерантності у психолого педагогічній взаємодії / Н.М. Василець // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2012. – Вып. 1. – С. 114-121.
4. Віннікотт Д. Разговор с родителями / Д. Віннікотт / Пер. с англ. М.Н. Почукаевой, В.В. Тимофеева – Москва: Независимая фирма «Класс», 2001. – 79 с.
5. Доброхотов Р.О. Проблемы доверия в мировой политике: дис. канд. политич. наук: 23.00.04 / Р.А. Доброхотов / Институт философии российской академии наук – Москва, 2013. – 152 с.
6. Еріксон Е.Г. Детство и общество / Е.Г. Еріксон / Пер. и науч. ред.: А.А. Алексеев. 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: ИТД «Летний сад», 2000. – 415 с.
7. Єрмакова Н.О. Проблема довіри до себе у психоаналітичних концепціях розвитку особистості / Н.О. Єрмакова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – Вып. 45. – С.82-85.
8. Ішманова Г.Д. Доверие как политическая проблема: автореферат дис. канд. психол. наук / Г.Д. Ишманова / Кафедра политологии БГУ, 2001. – 18 с.
9. Кожем'якіна О.М. Довіра в сучасному соціумі / О.М. Кожем'якіна // Вісник Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України наук.-практ. журн. – Київ: Вид-во ІЕП НАНУ, 2011. – Вып. 1. - С. 48-53
10. Купрійченко А.Б. Психология доверия и недоверия / А.Б. Купрійченко. - М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 564 с.
11. Мамардашвили М. Необходимость себя (Лекции. Статьи. Философские заметки) / М. Мамардашвили. - М.: Изд-во «Лабиринт», 1996. – 158 с.
12. Савченко І.Д. Довіра як міждисциплінарне поняття / І.Д. Савченко // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки – Глухів: Вид-во ГППУ ім. О. Довженка, 2011. – Вып. 18. – С. 144-148.

13. Селигмен А. Проблема доверия. / А. Селигмен / Перевод с англ. И.И. Мюрберг, Л.В. Соболевой – Москва: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
14. Скрипкина Т.П. Психология доверия: [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Т.П. Скрипкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.
15. Столяр В.Ю. Доверие как феномен социально-экономической реальности: дис. канд. философ. наук: 09.00.11 / В.Ю. Столяр / Тверский государственный университет – Тверь, 2008. – 139 с.
16. Сукачов В.В. Педагогічна довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / В.В. Сукачов / Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара – Дніпропетровськ, 2005. – С 170 -181.
17. Чабанна М.В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії / М.В. Чабанна // Магістеріум. Політичні студії. – Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2012. – Вип. 46. – С.8-14.
18. Штомпка П. Доверие – основа общества / П. Штомпка / Пер. С пол. Н.В. Морозовой. – Москва: логос, 2012. – 440 с.

References translated and transliterated

1. Alekseeva A. Uverennost', obobshhennoe doverie i mezhlchnostnoe doverie: kriterii razlichenija [Confidence, the generalized trust and interpersonal trust: criteria of distinction] / A. Alekseeva // «Social'naja real'nost'» zhurnal sociologicheskikh nabljudenij i soobshhenij – Moskva: Izdatel'stvo Fond «Obshhestvennoe mnenie» 2008. – Vip. 7. – S.85-98.
2. Anpilova D.V. Psihologichne znachennja doviri dlja samo aktualizacii osobistosti v period rann'oi doroslости [Psychological value of trust for self-updating in the period of an early maturity] / D.V. Anpilova // «Problemi suchasnoi psihologii» zbirnik naukovih prac' K-PNU imeni Ivana Ogienka, Institut psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraїni – Kamjanec'-Podil's'kij: Vid-vo K-PNU imeni Ivana Ogienka, 2016. – Vip. 33. – S. 34-46.
3. Vasilec' N.M. Dovira jak pidgruntja tolerantnosti u psihologo pedagogichnij vzaemodii [Trust as a tolerance basis in the psychologist of pedagogical interaction] / N.M. Vasilec' // Naukovij visnik L'viv's'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav – L'viv: Vid-vo L'vDUVS, 2012. – Vip. 1. – S. 114-121.
4. Vinnikott D. Razgovor s roditeljami [Conversation with parents] / D. Vinnikott / Per. s angl. M.N. Pochukaevoj, V.V. Timofeeva – Moskva: Nezavisimaja firma «Klass», 2001. – 79 s.
5. Dobrohotov R.O. Problemy doverija v mirovoj politike: dis. kand. politich. nauk: 23.00.04 [Trust problems in world politics] / R.A. Dobrohotov / Institut filosofii rossijskoj akademii nauk – Moskva, 2013. – 152 s.
6. Erikson E.G. Detstvo i obshhestvo [Childhood and society] / E.G. Erikson / Per. i nauch. red.: A.A. Alekseev. 2-e izd., pererab. I dop. – SPb.: ITD «Letnij sad», 2000. – 415 s.
7. Ermakova N.O. Problema doviri do sebe u psihoanalitichnih koncepcijah rozvitku osobistosti [Trust problem to in psychoanalytic concepts of development of the personality] / N.O. Ermakova // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im.. V.N. Karazina. – Harkiv: Vid-vo HNU im.. V.N. Karazina, 2011. – Vip. 45. – S.82-85.
8. Ishmanova G.D. Dovereie kak politicheskaja problema: avtoreferat dis. kand. psihol. nauk [Trust as political problem] / G.D. Ishmanova / Kafedra politologii BGU, 2001. – 18 s.
9. Kozhem'jakina O.M. Dovira v suchasnomu sociumi [Trust in modern society] / O.M. Kozhem'jakina // Visnik Institutu ekonomiki ta prognozuvannja Nacional'noi akademii nauk Ukraїni nauk.-prakt. zhurn. – Kiїv: Vid-vo IEP NANU, 2011. – Vip. 1. – S. 48-53
10. Kuprijchenko A.B. Psihologija doverija i nedoverija [Psychology of trust and mistrust] / A.B. Kuprijchenko. - M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2008. – 564 s.
11. Mamardashvili M. Neobhodimost' sebja (Lekcii. Stat'i. Filosofskie zametki) [Need of (Lecture. Articles. Philosophical notes)] / M. Mamardashvili. - M.: Izd-vo «Labirint», 1996. – 158 s.
12. Savchenko I.D. Dovira jak mizhdisciplinarne ponjattja [Trust as cross-disciplinary concept] / I.D. Savchenko // Visnik Gluhivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Pedagogichni nauki – Gluhiv: Vid-vo GPPU im. O. Dovzhenka, 2011. – Vip. 18. – S. 144-148.
13. Seligmen A. Problema doverija [Trust problem] / A. Seligmen / Perevod s angl. I.I. Mjurberg, L.V. Sobolevoj – Moskva: Ideja-Press, 2002. – 256 s.
14. Skripkina T.P. Psihologija doverija: [ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij] [Trust psychology] / T.P. Skripkina. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2000. – 264 s.
15. Stoljar V.Ju. Dovereie kak fenomen social'no –jekonomicheskoy real'nosti: dis. kand. filosof. nauk: 09.00.11 [Trust as phenomenon of social and economic reality] / V.Ju. Stoljar / Tverskij gosudarstvennyj universitet – Tver', 2008. – 139 s.
16. Sukachov V.V. Pedagogichna dovira jak skladova social'nogo kapitalu gromadjans'kogo suspil'stva: avtoref. dis. kand. polit. nauk: 23.00.01 [Pedagogical trust as component of the social capital of civil society] / V.V. Sukachov / Dniprov's'kij nacional'nij universitet im. Olesja Gonchara – Dnipropetrovs'k, 2005. – S 170 -181.
17. Chabanna M.V. Dovira do politichnih institutiv: peredumovi ta naslidki dlja demokratii [Trust to political institutes: prerequisites and consequences for democracy] / M.V. Chabanna // Magisterium. Politichni studii. – Kiїv: Vidavnicij dim "Kievo-Mogiljans'ka akademija", 2012. – Vip. 46. – S.8-14.
18. Shtompka P. Dovereie – osnova obshhestva [Trust – a basis of society] / P. Shtompka / Per. S pol. N.V. Morozovoj. – Moskva: logos, 2012. – 440 s.